

A SZÖVEG IDŐSZERKEZETÉRŐL

KIEFER FERENC

1. A szöveg időszerkezete többféle szempontból vizsgálható. Vizsgálható az időhatározók használata, az igeidők szerepe, az időhatározói mellékmondatok köztöszavainak időviszonyító képessége, az ige jelentésének hozzájárulása az időszerkezethez, a mellérendelő köztöszavak funkciója. Elképzelhető tisztán tartalmi elemzés is. Tanulmányunkban az igék vizsgálatára szorítkozunk. Vizsgálódásainkat műfajilag is megkötjük: csak elbeszélő prózai szöveget veszünk figyelembe, és a kérdés, amelyre választ keresünk, a következő: az igék jelentése és alakja alapján el tudjuk-e dönteni, hogy a mondatok egymásutánja egymás után bekövetkezett vagy bekövetkező eseményeket, vagy egyidejű eseményeket ír-e le, vagy a mondatok visszafelé pörgetik az eseményeket. Ahhoz, hogy az igék időbeli funkcióját tisztázhassuk, olyan mondatokat veszünk, amelyekben nem szerepel sem időhatározó, sem — a köztöszók kivételével — más olyan elem, amely az igről kívül még befolyásolhatná a szöveg időszerkezetét. Kérdésünk ebben az egyszerű esetben így fogalmazható át: ha egy prózai szöveg két egymás után következő mondata két eseményt ír le, az ige mennyiben és hogyan határozza meg a két esemény egymáshoz való időbeli viszonyát? Az általunk vizsgált speciális esetben ezeknek a viszonyoknak az összessége határozza meg a szövegek időszerkezetét. A teljesebb vizsgálat természetesen megkövetelné az időhatározók figyelembevételét is.

2. Talán WACHA BALÁZS mutatott rá először arra, hogy lényeges különbség van a befejezett és a folyamatos szemléletű igék időviszonyító képessége között. Amíg ugyanis az előbbiek önmagukban is képesek az események egymásutánosságának kifejezésére, az utóbbiak erre képtelenek. (WACHA: 1978. 21—23) Vö.

(1) Összeszedte a holmiját és elment.
Felmászott a fára és leszedte a gyümölcsöt.
Befejezte a munkáját és hazament.

(2) Egész nap írt és olvasott.
Nézte a tévét és kézimunkázott.
Ott állt és várt.

Az (1) alatti mondatok egymás után bekövetkező eseményeket, a (2) alatti mondatok ezzel szemben egyidejű eseményeket írnak le. Ha „<”-val jelöljük a „megelőző”-relációt, akkor az (1) alatti mondatokra a

(3) $e_1 < e_2$

reláció jellemző, ahol e_1 -gyel és e_2 -vel a tagmondatokban leírt eseményeket jelöljük.

Az események egyidejűsége, amelyet „×”-szel fogunk jelölni, nem jelentheti mindig azt, hogy a két esemény ideje teljesen egybeesik, hanem általában csak azt, hogy az eseményidők átfedik egymást. Ez többféleképpen történhet. Előfordulhat, hogy a második esemény eseményideje teljes mértékben beleesik az első esemény eseményidejébe, de ennek fordítottja is lehetséges, amikor az első esemény eseményideje esik bele a második esemény eseményidejébe. A döntő dolog itt az, hogy nem lehet szó arról, hogy az első esemény a második esemény előtt következik be. A (2) alatti mondatokra tehát a

(4) $e_1 \times e_2$

reláció érvényes

Bár WACHA a szöveg időszerkezetének egy fontos szempontjára tapintott rá, a perfektivitás/imperfektivitás önmagában még nem elegendő az események időviszonyainak meghatározásához. Könnyű olyan példát találni, ahol a perfektív igealak ellenére az események inkább egyidejűleg, mintsem egymás után következnek be. Az ismert „kivételek” közül két típus érdemel külön említést, mindenekelőtt azért, mert a nemzetközi nyelvészeti irodalomban nem kerülnek szóba. Az egyik az állapotváltozást jelentő igék esete; a másik az az eset, amikor a két tagmondat igéje rokonértelmű. Íme a releváns példák (PETE: 1983. 145):

(5) Megöregedett és elhízott.
Megszépült és megokosodott.

(6) Átkutattak és összeturkáltak mindent.

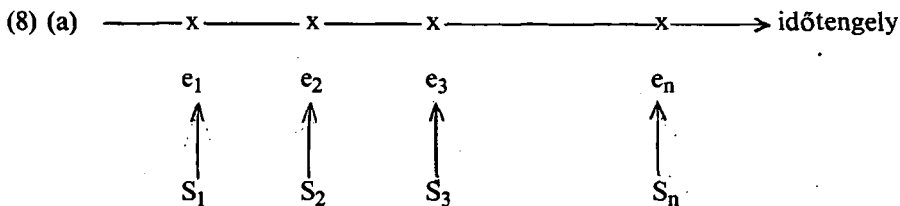
Az (5) és (6) alatti mondatoknak nem lehet (3) az időszerkezete. Nem arról van szó, hogy valaki először megöregedett, majd elhízott, sem pedig arról, hogy először megszépült, majd megokosodott. A két állapotváltozás átfedi egymást. Ugyanez vonatkozik a (6) alatti mondatra is, amely nem értelmezhető úgy, hogy először átkutattak, majd összeturkáltak mindent.

Hamarosan látni fogjuk, hogy a „kivételek” száma jelentős, a szöveg időszerkezetére vonatkozó, WACHA által javasolt „elmélet” tehát módosításra, kiegészítésre szorul.

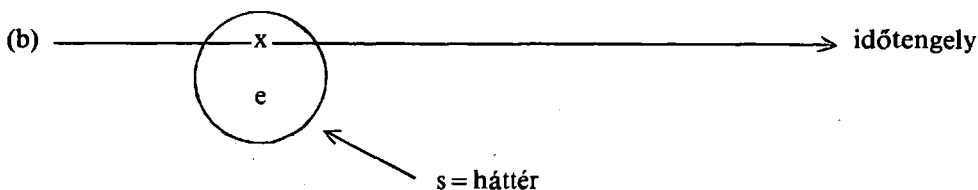
3. A francia nyelvű szövegek időszerkezetével foglalkozó tanulmányok a *passé simple* (*passé composé*) és az *imparfait* használatát vetik össze (KAMP: 1979., 1981., KAMP—ROHRER: 1983.). Ezek a tanulmányok első megközelítésben a következő általános elvet fogalmazzák meg: ha a mondat igéje *passé simple*-ben áll, akkor a mondat által leírt esemény az előző mondat eseményideje után következik be. Ha azonban a mondat igéje *imparfait*-ban áll, akkor a mondat által leírt esemény eseményideje és a megelőző mondat eseményideje átfedi egymást („egyidejűek”). Például:

(7) Pedro entra dans la cuisine. Marie faisait la vaisselle.
Il passa au salon et alluma sa pipe.

A *passé simple*-lel kifejezett események mint egymás után bekövetkező események az időtengelyen ábrázolhatók (temporális progresszió). Az *imparfait*-val kifejezett események ezzel szemben az előbbiekhöz háttérként szolgálnak, az események menetét nem viszik előbbre (nincs temporális progresszió).

ahol $S_1, S_2, S_3, \dots, S_n$ jelöli az eseményeket megfogalmazó mondatokat.

A *passé simple*-vel kifejezett eseményekre tehát (8)(a) a jellemző, az *imparfait*-val kifejezett eseményekre pedig a (8)(b). Tipikusnak azt az esetet szokták tekinteni, amikor a *passé simple*-vel jelölt esemény belesik az *imparfait*-val kifejezett háttér idejébe (vö. (8)(b)).

A (7) alattihoz hasonló egyszerű esetekben a fenti elv valóban működik. Íme még két példa az idézett irodalomból:

- (9)(a) Quand Pierre entra, Marie téléphona.
 (b) Quand Pierre entra, Marie téléphonaît.

A (9)(a)-ban két egymás után bekövetkező eseménnyel állunk szemben: Mária azután telefonált, hogy Péter belépett; a (9)(b)-ben ezzel szemben az első tagmondat eseménye belesik a második tagmondat eseményidejébe, az ún. háttérbe: Mária éppen telefonált, amikor Péter belépett.

A fent említett szerzők és kritikusaik hamarosan rájöttek azonban arra, hogy a felállított elv alól számos kivétel van. Ezek a kivételek három típusba sorolhatók:

- (a) Az első mondat írja le a fő eseményt, a többi mondat pedig ennek részeseeményeit. A részeseemények egymást után következnek be, amit esetleg időhatározók használata tesz egyértelművé.
- (b) Az első mondat írja le a fő eseményt, a többi mondat a fő eseményt példázza. A példaként említett események között nincs időbeli rendezettség: a fő esemény eseményideje alatt tetszőleges sorrendben következhetnek be.
- (c) Az egyidejűséget az ige jelentése is jelezheti.

A releváns példák (10) (a)–(c) alatt találhatók.

- (10) (a) L'année dernière Jean escalada le Cervin. Le premier jour il monta jusqu'à la cabane H. Il y passa la nuit. Ensuite il attaqua la face nord. Douze heures plus tard il arriva au sommet.

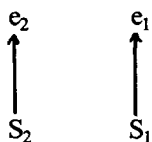
(b) L'été de cette année là vit plusieurs changements dans la vie de nos héros. François épousa Adèle, Jean-Louis partit pour le Brésil et Paul s'acheta une maison à la campagne.

(c) Marie chanta et Pierre l'accompagna au piano.

A (10) (a)—(b) szövegek nem igényelnek kommentárt. A (10) (c) példában az *accompagner* ige egy másik, vele egyidejű eseményt tételez fel.

A (10) (a)—(c) ellenpéldák az időszervezetre vonatkozó, korábban megfogalmazott elv módosítását tették szükségessé. A módosított elv így szól: a *passé simple*-lel kifejezett esemény eseményideje nem előzheti meg teljesen a megelőző esemény eseményidejét az időtengelyen (KAMP—ROHRER: 1983.). Ez az elv csak a következő esetet zárja ki:

(11) $x \longrightarrow x \longrightarrow$ időtengely

ahol az S_2 mondat a szövegben az S_1 mondat után áll. A módosított elv nemcsak a (3) relációt engedi meg, hanem a (4)-et is. Utóbbira VET—MOLENDIJK: 1986-ban találunk példát:

(12) (a) Nadine s'assit et lut la lettre. Elle fut étonnée de constater que la lettre la touchait beaucoup.

(b) Jean monta dans sa chambre. Pierre le suivit.

A (12)(a) példában az első mondat két tagmondata két egymás után bekövetkező eseményt jelöl. A második mondat főmondatának eseményideje viszont átfedi az első mondat második tagmondatának eseményidejét; Nadine a levél elolvasása közben meglepődött azon, hogy mennyire a hatása alá került. (12)(a) időszervezete tehát a következő:

(13) $e_1 < e_2 \times e_3 \times e_4$

A (12)(b) példa időszervezete (3) vagy (4) lehet. Az időszervezet kontextus nélkül nem határozható meg pontosan. A lényeg azonban az, hogy a *passé simple* nem zárja ki a (4) értelmezést.

A KAMP—ROHRER-féle módosított elv tehát csak egyetlen esetet zár ki, s ezért igen sokszor bizonytalanságban hagy bennünket a szöveg időszervezetét illetően. Hibája az is, hogy csak az ige alakját veszi figyelembe, annak jelentéséről megfeledez.

4. A szöveg időszervezetének kutatása az angol nyelvű nyelvészeti irodalomban is a 80-as évek elején került előtérbe. Ezek a munkák többnyire a ZENO VENDLER-féle igitipológiára támaszkodnak (VENDLER: 1967.). Vendler négyféle igét különböztet meg különféle szintaktikai kritériumok alapján:

- (a) állapotot jelentő igéket (pl.: *tud, szeret, lát*);
- (b) folyamatokat, cselekvéseket jelentő igéket (pl.: *ír, olvas, játszik*);
- (c) eredményt jelölő igéket (pl.: *megír, felépít*) és
- (d) teljesítményt jelölő igéket (pl.: *rájön, elér*).

DAVID DOWTY (DOWTY: 1981., 1986.) ennek a tipológiának az alapján az alábbi elvet állítja fel. A teljesítményt és eredményt jelentő igék múlt idejű alakja előbbre viszi az események folyását, az állapotot és folyamatot jelentő igék múlt ideje azonban nem. Például:

- (14) John arrived at 8 o'clock. He went into his room and started reading a book. He felt warm and opened the window.

Szövegünkben öt múlt idejű igealak szerepel, ezek közül négy (*arrived, went, started, opened*) előbbre viszi az eseményeket, s egy (*felt*) az utolsó esemény (*opened the window*) háttéréül szolgál. A DOWTY-féle elv egyszerű esetekben jól működik, azonban itt sem nehéz kivételeket találni, amelyek részben hasonlóak a KAMP—ROHRER-féle elvvel szemben felhozott ellenpéldákhoz, de van köztük új is. DOWTY maga második munkájában (DOWTY: 1986.) háromféle kivételt említ:

- (a) A szöveg első mondatá a fő eseményt írja le, a rákövetkező mondatok pedig ennek a fő eseménynek a részeseményeit.
- (b) Egyidejű események, amelyeket egy általános, az egyes eseményeket összefoglaló állítás vezet be vagy fog össze.
- (c) A második mondat részletesebb leírását adja az első mondatban bevezetett eseménynek.

Az (a) és (b) eset lényegében azonos a KAMP—ROHRER-féle elvvel szemben felhozott (a) és (b) esetekkel. A (c) viszont új. Íme a releváns példák:

- (15) (a) Pedro dined at Madame Gilbert's. First there was an hors d'oeuvre. Then the fish. After that the butler brought a glazed chicken. The repast ended with a flaming dessert.
- b) At the signal, everyone went to work at once. Mary searched the room for any of the items on the list that might be there. John went next door to do the same in Bill's apartment. Susan organized the rest of the players to canvass the block.
- (c) John knelt at the edge of the stream and washed his face and hands. He washed slowly, feeling the welcome sensation of the icy water on his parched skin.

Ugyanaz a bizonytalanság, amit a KAMP—ROHRER-féle elvnél tapasztaltunk, a DOWTY-féle elvnél is megvan. A kivételek, úgy tűnik, nem jellemezhetők általánosan, s a szöveg időszervezetének megállapításához végső soron mindennapi ismereteinkre kell támaszkodnunk. Erre a következtetésre KAMP, ROHRER és DOWTY is kénytelen volt eljutni, ami lényegében az általuk megfogalmazott elvek feladását jelentette.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az említett szerzők nemcsak egymás munkáit nem ismerték (vagy nem vették figyelembe), hanem a kérdést érintő korábbi munkákat sem. Így például G. RITCHIE már 1979-ben rámutat a *when* kötőszóval

bevezetett időhatározói mellékmondatok értelmezési nehézségeire. Az értelmezés a fő- és mellékmondat jelentésétől és a hozzá kapcsolódó mindennapi ismereteinktől függ. A szerző szerint az értelmezésre nem adható általános elv. RITCHIE példája a következő:

- (16) (a) When they built the 39th Street bridge,
(b) a local architect drew up the plans.
(c) they used the best materials.
(d) they solved most of their traffic problems.

(16) (a)—(b) esetében a főmondati eseménynek a mellékmondati eseménynél előbb kellett bekövetkeznie, hiszen a tervekészítésnek meg kell előznie az építkezést. (16) (a)—(c) esetében ezzel szemben a két esemény egyidejű, mivel anyagot az építkezés közben használunk. Végül (16) (a)—(d) azt az esetet példázza, amikor a főmondati esemény következménye a mellékmondati eseménynek, így tehát később kellett bekövetkeznie. A probléma nem csak az angolra jellemző, a magyarban is, mint ahogy az könnyen belátható, az *amikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatoknál hasonló értelmezési problémák lépnek fel.

5. De menjünk még egy kicsit tovább visszafelé a múltba! HORST ISENBERG a hatvanas években az akkori ismeretek birtokában egyik tanulmányában összefoglalja és röviden jellemzi a szövegalkotó mechanizmusokat, az azokat vezérlő elveket (ISENBERG: 1968.) Ezeket később EWALD LANG pontosítja (LANG: 1973.). Ezek közülük a mi szempontunkból a legfontosabbak:

(a) *Közös téma*

Példa:

- (a) Mein Bruder hat sich einen Anzug gekauft. Peter ist die Treppe heruntergefallen. Meine Tante hat sich den Arm gebrochen. Dies alles erfuhr ich gestern morgen.
(b) Peter lernte Französisch. Susi verehrte Balzac und Rudi studierte Romanistik. Die ganze Familie war francophil.

Az első szövegünkben a közös téma: mindaz, ami tegnap reggel jutott tudomásra. A másodikban pedig: az egész család frankofil. Ha most egy pillanatra visszatérünk a KAMP—ROHRER-féle és a DOWTY-féle elvekkal kapcsolatosan említett ellenpéldákra, könnyen látható, hogy a (b) eset lényegében a közös téma problémája. Az angol példánál (vö. (15)(b)) a közös téma: a megadott jelre mindenki munkához látott; a francia példánál (vö. (10)(b)) pedig: az ezen a nyáron hőseink életében bekövetkezett változások.

(b) *Pontosítás (specifikálás)*

Példa:

Gestern ist ein Unglück geschehen. Peter hat sich den Arm gebrochen.

A *baj, szerencsétlenség történt* önmagában nem teljes értékű predikátum, ti. nem tudjuk meg belőle, hogy mi is történt. Ezt csak a rejtett változó specifikálása révén tudjuk meg.

(c) *Okozati összefüggés*

Példa:

Anna hat sich den Arm gebrochen. Sie ist gestern vor ihrem Haus ausgerutscht und gefallen.

Itt a második mondat adja meg az előzményt, az okot. Természetesen a fordított sorrend is lehetséges.

(d) *„Diagnosztikus” értelmezés*

Példa:

Peter is angekommen. Anna hat sein Fahrrad gesehen.

A második mondatban szerepel a „szimptóma”, amelynek alapján az első mondatban adott „diagnózis” megfogalmazódott. Vagyis: ha Anna látta Péter kerékpárját, akkor Péternek meg kellett érkeznie.

(e) *Pragmatikai előfeltevés*

Példa:

Der Junge ist ins Kino gegangen. Irgendjemand hat ihm Geld geliehen.

Moziba általában csak akkor mehetünk, ha van pénzünk. Abból a körülményből, hogy a gyerek moziba ment, arra kell következtetnünk, hogy teljesült a moziba menés egyik alapvető előfeltétele. A fiú csak úgy mehetett moziba, ha valahonnan pénzt kapott.

(f) *A cél, motívum megadása*

Példa:

Hans ist hinausgegangen. Jemand hat das Fenster eingeschlagen.

Ez az eset mutat ugyan némi rokonságot az okozati összefüggéssel, mégis másról van szó. A második mondat arra ad választ, hogy mi készítette Jánost arra, hogy kimenjen. Nyilván meg akarta nézni, hogy ki törte be az ablakot.

(g) *Szembeállítás*

Példa:

Peter hat sich ein neues Auto gekauft. Sein Bruder hat dagegen seine Wohnung neu eingerichtet.

Témánk szempontjából különösen a (c), (d), (e) és (f) esetek érdekesek, mivel itt a második mondatban megfogalmazott eseménynek meg kellett előznie az első mondatban megfogalmazott eseményt. Emlékezzünk arra, hogy ez az az eset, amit a módosított KAMP—ROHRER-féle elv kizár. A franciában még lehet arra hivatkozni, hogy ilyenkor a második mondatban többnyire a régmúlt (*plusqueparfait*) használata kötelező, az angolban és németben azonban a szabály már korántsem olyan szigorú, a magyarhoz hasonló nyelvekben pedig nincs régmúlt.

Jegyezzük még meg, hogy (b) esetében a két mondat eseményideje azonos, (g) esetében pedig tetszőleges sorrendű lehet.

Úgy tűnik tehát, hogy a KAMP—ROHRER-féle és DOWTY-féle elvek alóli kivételek két nagy csoportra oszthatók:

- (a) a két mondat eseményideje között átfedés tapasztalható (az átfedés lehet teljes azonosság is),
- (b) a második mondat eseménye előfeltétele valamilyen értelemben az első mondat eseményének, s ezért eseményideje megelőzi az első mondat eseményidejét.

A kivételek nagy száma azt bizonyítja, hogy a szöveg időszerkezetének vizsgálatát új alapokra kell helyezni, a KAMP—ROHRER-féle vagy a DOWTY-féle elv tovább már nem módosítható, javítható.

Láttuk, hogy WACHA az aspektusra helyezi a hangsúlyt, KAMP—ROHRER az igeidőre, DOWTY az ige jelentésére és az igeidőre. Vajon nem hozhatók-e közös nevezőre a három különböző nyelvre vonatkozó megfigyelések? A DOWTY-féle elképzelésről könnyen belátható, hogy kapcsolatba hozható az aspektussal. A teljesítményt és eredményt jelölő igeik a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben általában perfektívek. De igaz-e ennek a fordítottja is, azaz vajon minden perfektív ige belesik-e VENDLER valamelyik igeosztályába? A válasz nemleges, hiszen sem teljesítményt, sem eredményt nem jelölnek az ún. mozzanatos igeik, amelyek viszont általában perfektívek a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben. Az állapotot jelölő igeiket vagy külön kell kezelni, vagy pedig a folyamatokkal, cselekvésekkel együtt a folyamatos aspektusú igeikhez kell őket sorolni. Ebben az esetben a dolog fordított irányban is működik, azaz minden imperfektív ige vagy állapotot vagy folyamatot, (nem célirányos) tevékenységet jelöl. A KAMP—ROHRER-féle elmélettel sincs nehezebb dolgunk. A francia ugyanis a *passé simple*-vel szokta jelölni azt, amit mi a perfektív aspektussal fejezünk ki, az *imparfait* pedig többé-kevésbé megfelel az imperfektív aspektusnak.

Vizsgálódásainkat a továbbiakban tehát az aspektusra korlátozhatjuk. Mivel az imperfektív aspektusú ige nem viheti előbbre a történést, a perfektív aspektusú igenél meg sok a kivétel, azt kell megvizsgálnunk, hogy a perfektív aspektuson kívül milyen más tényezők járulnak hozzá a szöveg időszerkezetéhez.

6. Az események belső szerkezettel is rendelkezhetnek. Így MARC MOENS és MARK STEEDMAN (MOENS—STEEDMAN: 1988.) rámutat arra, hogy egyes eseményeknél világosan megkülönböztethető három fázis: (a) az előkészítő fázis, (b) a kulmináció és (c) a cselekvés, történéis révén létrejött új állapot. Például *Az expedíció elérte a hegy-csúcsot* mondat által leírt eseménynek előkészítő fázisához tartozik mindaz a tevékenység, amely a hegycsúcs elérését megelőzte. A kulmináció a hegycsúcs elérése, az új állapot pedig avval jellemezhető, hogy az expedíció a hegycsúcson van. Vagy egy másik példát véve: *A szomszédék új házat építettek* mondat által leírt eseménynek előkészítő fázisa mindaz, ami a házépítéshez hozzátartozik. A kulmináció a ház elkészülte, és az új állapot a *Szomszédéknak új házuk van* mondattal jellemezhető. Ugyanakkor a *Pisti tüsszentett egyet* vagy a *Józsí egész nap futott* eseményeknek nincs belső szerkezete, nincs előkészítő fázisa, ami része lenne a tevékenységnek, nincs kulminációs pontja sem, hiszen Józsínak nem kellett semmit elérnie, és nincs új állapot sem: a világ azzal, hogy Pisti egyet tüsszentett, vagy hogy Józsí egész nap

futott, nem változott meg. De nincs belső szerkezetük az állapotot jelentő igéknek sem: *Jancsi szereti a bablevest, Pisti látta az üstököst*. A fentiek értelmében az események belső szerkezete így ábrázolható:

(17)

előkészítő fázis	kulminációs pont	létrejött állapot
megy a csúcs felé építi a házat	eléri a csúcst felépítette a házat	a csúcson van van ház

1. ábra

Az események szerkezetének figyelembevételével az események a következőképpen osztályozhatók:

	események		állapotok
	pillanatnyi	tartós	
kulminációval	rájön elér megnyer	épít egy házat ír egy levelet megír felépít	tud szeret lát
kulmináció nélkül	csuklik tüsszent kacsint moccan	ír olvas fut	

2. ábra

A kulmináció nélküli, de pillanatnyi eseményeket jelölő igék is perfektív aspektusúak. Nem meglepő tehát, hogy időviszonyító képességük azonos a kulminációval rendelkező perfektív igékkel. Vö.

(18) A tolvaj besurrant a szobába. Fölfeszítette a szekrényt. Pénz és ékszer után kutatott. A szekrény nagyot reccsent, a tolvaj megijedt és elfutott.

A *nagyot reccsent* nem jelöl sem teljesítményt, sem eredményt. A DOWTY-féle elv nem fedi tehát az összes esetet. Az időviszonyítás szempontjából ezek szerint a perfektivitás a legalapvetőbb szempont. Így tehát visszajutottunk a WACHA-féle elgondoláshoz: a perfektív igéknek megvan az a képességük, hogy önmagukban, minden időhatározó nélkül is jelezni tudják az események egymásutánját.

Az események belső szerkezetének ismeretében az események időviszonyai a következő „algoritmus” alapján határozhatók meg. Legyen e_1 és e_2 két tetszőleges esemény. Ha e_1 helye az előkészítő fázis, e_2 pedig a fő eseményt írja le, akkor e_1 megelőzi e_2 -t. Ha e_1 -t a létrejött állapotban tudjuk elhelyezni, akkor e_1 e_2 után következik

be. Ha pedig e_i nem tartozik sem az előkészítő fázishoz, sem pedig a bekövetkezett állapothoz, akkor e_i és e_j egyidejű. Ez az algoritmus legalább két dolgot feltételez. Az egyik: a két esemény, e_i és e_j összetartozik, vagyis az őket leíró mondatok koherens szöveget alkotnak. Mivel már a kezdet kezdetén is ebből a feltételezésből indulunk ki, ez nem okozhat bonyodalmat. A másik azonban már súlyos kérdést vet fel: honnan tudjuk ugyanis, hogy az e_i esemény az e_j esemény belső szerkezetének melyik fázisába tartozik? Ha erre nem találunk nyelvi fogódzót, akkor az egész kérdést számúznunk kell a nyelvészetből.

7. A szöveg időszerkezetére vonatkozó korábbi elvek részben azért mondtak csődöt, mert nem vették kellő mértékben figyelembe a lexikális információt. A szövegek értelmezésénél — a nyelvész ezt mindig is jól tudta — a szavak jelentésének ismerete elengedhetetlen feltétel. Újabban a logikai szemantika is felismerte ezt a tényt (KÁLMÁN—SZABÓ: 1989.).

A kivételek jelentős része kezelhetővé válik, ha a szavak jelentésére is tekintettel vagyunk. A szójelentés kétféleképpen járulhat hozzá a szöveg időviszonyainak meghatározásához. (a) A lexikális információ közvetett szerepet játszik az értelmezésben. Ebben az esetben, mint ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, a lexikális információra épülő „jelentésposztulátumokra” is szükség van. (b) Nem kevés azonban az olyan eset sem, amikor a lexikális információ közvetlenül használható fel a szöveg időviszonyainak értelmezésénél.

Kezdjük talán az első esettel! Tekintettel arra, hogy a részletes jelentésreprezentáció minden szó esetében alapos előtanulmányokat igényel, erre a feladatra itt nem vállalkozhatunk. Feltételezéseink szerint azonban a jelentésábrázolás egy fontos része elemi predikátumokból építhető fel. Nem kell elköteleznünk magunkat abban a tekintetben sem, hogy ez a jelentésábrázolás kimerítő-e vagy sem.

Első „ellenpéldánk” az állapotváltozást jelentő igékre vonatkozott (vö. (5)). Ezeknek az igéknek közös jelentéseleme a VÁLIK (x, y) elemi predikátum. Az egyes állapotváltozást jelentő igék abban térnek el egymástól, hogy más és más lesz bennük az y argumentum értéke. A *megöregszik* esetén $y = \text{öreg}$, az *elhízik* esetén $y = \text{kövér}$, a *megszépül* esetén $y = \text{szép}$ és a *megokosodik* esetén $y = \text{okos}$. Az y argumentum egyúttal az állapotváltozás eredményét is jelöli. A nem rezultatív (és egyúttal imperfektív) állapotváltozást jelentő igéknél ugyanis másképp fest a jelentésábrázolás. Az alapvető predikátum ebben az esetben is a VÁLIK (x, y), az y argumentum értéke azonban más. Az *öregszik* azt jelenti, hogy ‘öreggébbe válik’, a *hízik* azt, hogy ‘kövéreggébbe válik’, ezért tehát $y = \text{öreggéb}$ és $y = \text{kövérégb}$. Az (5) alatti példákban szereplő állapotváltozást jelentő igék jelentésábrázolásában tehát az alábbi összetevő található:

(19) VÁLIK($x, \text{ÖREG}(y)$) VÁLIK ($x, \text{KÖVÉR}(y)$)
 VÁLIK ($x, \text{SZÉP}(y)$) VÁLIK ($x, \text{OKOS}(y)$)

Eredményül tehát azt kaptuk, hogy az állapotváltozást jelentő igék szemantikai ábrázolása csak a változáson átmenő állapotban különbözik egymástól.

A majdnem szinonim igék esetét (6) példázta. Mind az *átkutatót*, mind pedig az *összeturkál* tartalmazza a KERES (x, y) elemi predikátumot. Erre rakódik rá a többi jelentéselem. Az *összeturkál* esetében például arról van szó, hogy a cselekvő személy keresés közben összevisszaságot, rendetlenséget okoz. Az *átkutatót* szemben tehát az *összeturkál*-nak van egy kauzatív összetevője is. A két ige részleges szemantikai ábrázolása tehát a következő:

(20) (a) KERES (x, y)
 (b) KERES (x, y) és OKOZ (x, z) és RENDETLENSÉG (z)

Ehhez még további jelentéselemek járulnak vagy járulhatnak. A lényeg azonban az, hogy a jelentésmag mindkét ige esetében azonos, ti. a KERES (x,y).

A (15)(c) szöveg volt a példa arra, hogy a második mondat az első mondatban leírt eseményt írja le részletesebben. Ebben az esetben is szinonimajelenséggel nán dolgunk. A példa magyar megfelelőjénél természetesen perfektív igéket kell használnunk, hiszen imperfektív ige esetén a (15)(c) nem lehet ellenpélda. Megválaszolatlanul hagyva most azt a kérdést, hogy a MOS (x,y) elemi predikátum-e vagy sem (a *le-térdel* ige szerepe a mi szempontunkból most elhanyagolható, hiszen a részletesebb leírás a *megmos* igével leírt eseményekre vonatkozik), az első mondat releváns eseményét a MOS (x,y) predikátummal, a részletező eseményét pedig LASSAN (MOS (x,y))-predikátummal jellemezhetjük. Ezek természetesen imperfektív eseményeket jelölnek, a perfektivitás további jelentéselemként járul ezekhez a predikátumokhoz. A *mos* és a *lassan mos* részleges szemantikai ábrázolása tehát a (21)(a) és (b).

- (21) (a) MOS (x,y)
(b) LASSAN (MOS (x,y))

Ismét arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy a két ige jelentésmagja azonos, ti. MOS (x,y).

A jelentésmag meghatározása természetesen nem mindig egyszerű. Ennek ellenére a fenti példák alapján a következő általánosítást kockáztathatjuk meg:

(22) Legyen e_i és e_j két perfektív esemény. A két eseményre az $e_i \times e_j$ reláció érvényes, ha e_i és e_j predikátumainak (pontosabban: az eseményeket leíró mondatok predikátumainak) a jelentésábrázolásában azonos a jelentésmag.

A (22) általánosítást a további kutatás módosíthatja, pontosíthatja, sőt el is vetheti, amennyiben az helytelennek bizonyul. Jelenlegi ismereteink alapján azonban (22) a kivételek, vagy ellenpéldák egy fontos típusára magyarázatot szolgáltat.

Vannak olyan főnevek, amelyek szemantikai ábrázolásában változót kell felvennünk. Ilyen a *körülmény*, *tény*, *helyzet*, *esemény*, *szerencsétlenség*, *baleset*, *gond*. Éppen ezért az alábbi mondatok jelentésábrázolása nem teljes:

- (23) (a) Gondjaim vannak.
(b) Tegnap az utcánkban baleset történt.
(c) Nagy eseménynek nézünk elébe.

(23)(a) esetében a betöltetlen változó állapotot is jelölhet (pl. 'nincs pénzem', 'beteg a feleségem'), (23)(b) és (c) esetében viszont eseményváltozóval van dolgunk. Ha az eseményváltozót e_x -szel jelöljük, akkor a *baleset* és az *esemény* jelentésábrázolásában (24)-gyel kell számolnunk:

- (24) (a) BALESET (e_x)
(b) ESEMÉNY (e_x)

Az eseményváltozó betöltését pragmatikai elv követeli meg. A (23)(a)—(c) mondatok nem elég informatívak, (23)(b)-ből például nem tudjuk meg, hogy tulajdonképpen mi történt, s (23)(c) is tudatlanságban hagy bennünket afelől, hogy mi nek is nézünk elébe. Márpedig a GRICE-féle mennyiségi elv kimondja, hogy annyi

információt közöljünk, amennyire az üzenet megértéséhez szükség van. A (23)(a)—(c) ezt az elvet sérti meg. Tehát:

(25) Az informativitás elve az eseményváltozó betöltését követeli meg.

A (24)(a)—(b) ábrázolások és a (25) pragmatikai elv alapján várható, hogy a (23)(a), (b) és (c) szöveg folytatása az eseményváltozót specifikálja. Például:

(26) (a) Gondjaim vannak. Elfogyott a pénzem.

(b) Tegnap az utcánkban baleset történt. Egy teherautó és egy személygépkocsi ütközött egymásnak.

(c) Nagy eseménynek nézünk elébe. Jövő héten lesz a lányunk esküvője.

A (26)(a)—(c) szövegekben már nincs betöltetlen változó. A szövegek teljesek, lezártak.

A fentiek alapján a következő általánosítás fogalmazható meg:

(27) Legyen e_i és e_j két perfektív esemény. A két eseményre $e_i \times e_j$ reláció érvényes, ha az e_i esemény eseményváltozót tartalmaz, és az e_j esemény a (25) pragmatikai elvnek eleget téve ezt az eseményváltozót tölti be.

Az eseményváltozót tartalmazó predikátumok időviszonyainak a meghatározása tehát nem egyedül a szemantika dolga, a pragmatika is szerepet kap benne. Eből következik, hogy a (27) „szabály” nem működik automatikusan.

Tisztán szemantikai jelenséggel állunk azonban szemben az alábbi esetben. Figyeljük meg, hogy a (10)(b) szöveg első mondatában a *Plusieurs* ‘több’, a (15)(b) szöveg első mondatában az *everyone* ‘mindenki’, a szövegalkotó mechanizmusok között említett ‘közös téma’ első szövegének utolsó mondatában az *alles* ‘minden’ kvantorszó szerepel. Ezek voltak azok az esetek, amikor egy fő eseményről és annak több részeseményéről volt szó. Ezeknek a kvantorszóknak a hatókörében események szerepelnek: több változás következett be, mindenki munkához látott, mindezeket az eseményeket most tudtam meg. Valószínű, hogy a fő esemény — részesemények értelmezés esetében a fő eseményt leíró mondatban mindig találunk — explicit vagy implicit — kvantorszót. Ez a tapasztalati általánosítás természetesen az általánosításnak ellentmondó nyelvi tényekkel cáfolható. Tegyük fel azonban, hogy az általánosítás helytálló. A kvantorszó lehet *kettő, három, több, sok, összes, minden* és így tovább. Egyetlen kikötés, hogy egynél több eseményre utaljon. Megfigyeléseink az események időviszonyára így általánosíthatók:

(28) Legyen e_i és e_j két perfektív esemény. A két eseményre az $e_i \times e_j$ reláció érvényes, ha az e_i esemény egy kvantorszó hatáskörébe esik. Az e_i eseményt ebben az esetben fő eseményként, az e_j eseményt pedig az e_i részeseményeként értelmezzük.

A kvantorszónak nem kell minden esetben expliciten megjelennie a szövegben. Például:

(29) A család elutazott. A szülők Rómába mentek, a gyerekek pedig a tengerpartra.

A „család elutazott” viszont szükségszerűen azt jelenti, hogy az ‘egész család elutazott’, (29) első mondatának jelentésábrázolásában tehát szerepelnie kell kvantorszónak. Ez minden csoportot jelölő főnévnel valószínűleg így van.

Eddig azokat az eseteket vizsgáltuk, ahol a jelentésábrázolás csak közvetve határozza meg az események időviszonyait. A jelentésábrázolások arra voltak jók, hogy segítségükkel a (22), (27) és (28) általánosításokat fogalmazzuk meg. Láttuk, hogy a (22) és (28) tisztán szemantikai jellegű, míg a (27)-ben a pragmatika is szerep jut. Ezek az általánosítások „jelentésposztulátumként” funkcionálnak.

Van azonban olyan eset is, amikor a jelentésábrázolás közvetlenül meghatározza az események időviszonyait. Az alábbiakban most néhány ilyen esetet vizsgálunk meg.

Kezdjük talán a *kísér* igével! (Vö. a (10)(c) szöveggel!) A

(30) Pisti hazakísérte Marit.

mondat azt jelenti, hogy Mari hazament, és Pisti is vele ment. Két párhuzamos eseményről van tehát szó, pontosabban egy esemény („Pisti kíséri Marit”) feltételez egy másik vele egyidejűleg végbemenő eseményt („Mari hazamegy”). Ugyanez vonatkozik a (31) mondatra is:

(31) Pisti zongorán kísérte Marit.

Ennek a mondatnak csak úgy van értelme, ha Mari is csinál valamit: mondjuk énekel, hegedül vagy furulyázik. (Mondatunk jelentésszerkezete éppen ezért nem teljes, szükség van ugyanis annak megadására is, hogy Mari mit csinál.) Legyen két ágensünk, x és y , x az e_i eseményért, y az e_j eseményért felel. Figyeljük meg, hogy az e_i esemény preszupponálja az e_j eseményt, ami abból látszik, hogy a (30) mondat tagadása nem jelentheti azt, hogy Mari nem ment haza. Mari hazament, csak Pisti nem kísérte el. A tagadás tehát a kísérés eredményére vonatkozik. Hasonlóan állunk a (31) mondattal is. Ha tagadjuk, az csak azt jelentheti, hogy Pisti nem kísérte zongorán Marit, de nem azt, hogy Mari nem énekelt, hegedült, vagy furulyázott. Ha a *KÍSÉR* (x, y) predikátumból indulunk ki, akkor az állított jelentéshez csak az tartozik, hogy ‘ x zongorán játszott’ és így „ x kísérte y -t”. Vagyis:

(32) *KÍSÉR*(x, y) ÉS *ZONGORÁZIK*(x)

(32) preszupponál egy y -hoz kötődő eseményt. Tegyük fel, hogy y énekelt. Ebben az esetben a másik esemény (33):

(33) *ÉNEKEL*(y)

(32) az e_i eseményt jellemzi, (33) pedig az e_j eseményt. A két esemény közötti időviszony is a jelentésábrázolás része:

(34) *EGYIDEJŰ* (e_i, e_j) vagy $e_i \times e_j$

A két esemény közötti időviszony tehát lexikálisan adott, ezért nincs szükség külön szabályra.

A (16)(a)—(c) is arra példa, hogy az események egyidejűsége lexikailag megha-

tározott is lehet. A releváns ige, amelynek a jelentésszerkezetét kell megvizsgáljunk, a *használ*. Ennek az igenek sokféle használata közül bennünket most az a jelentés érdekel, amelyre a *uki vmit vmihez* vonatkeret a jellemző; az íráshoz tollat használ, a főzéshez sok zöldséget, az építéshez téglát. A *használ* harmadik argumentuma tehát tipikusan deverbális főnév: írás, főzés, építés. Ezekre a főnevekre az a jellemző, hogy eseményt jelölhetnek, bár néha a cselekvés, történés eredményét is kifejezhetik. Amikor eseményt jelölnek, általában *amikor* kötőszós időhatározói mellékmonddal oldható fel a főnévvel jelölt esemény: amikor ír, tollat használ; amikor főz, sok zöldséget használ; amikor épít, téglát használ. Az *amikor* ilyen esetekben mindig egyidejűséget fejez ki.

(35) Amikor a hidat építették, a legjobb anyagot használták.

Itt az imperfektív aspektus miatt az egyidejűséghez nem férhet kétség. (35) imperfektív párja (36).

(36) Amikor a hidat megépítették, a legjobb anyagot használták fel.

A mi szempontunkból ez a mondat azonban nem különbözik lényegesen az előbbtől: a *felhasznál* ige harmadik argumentumára is ugyanaz áll, amit a *használ* igről már elmondtunk. Éppen ezért a perfektivitást nem kell külön figyelembe venni.

Induljunk tehát ki a *használ* ige következő jelentésábrázolásából.

(37) HASZNÁL (x,y,u) és u = ÉPÍT (x,z)

(37)-nél a „második” esemény nem az „első” esemény preszuppozíciója, hanem a jelentésábrázolás szerves része, a *használ* ige egyik argumentuma. A *használ* jelentéséhez a (37) esetben még hozzájárul a két esemény egyidejűségére vonatkozó kikötés, vagyis (38).

(38) EGYIDEJŰ (e_1, e_2) vagy $e_1 \times e_2$

Vizsgáljuk most meg a *tervet készít* ige szerkezet jelentését! A *tervet készít* komplex predikátum, amelynek első argumentuma az ágens, második argumentuma pedig a cél. Ige szerkezetünk jelentésszerkezete tehát (39)(a) és nem (39)(b)!

(39) (a) TERVET KÉSZÍT (x,y)
(b) KÉSZÍT (x,y,z) z = terv

Szempontunkból ismét az y argumentum az érdekes. Ez az argumentum is többnyire deverbális főnévként jelenik meg, amely eseményt jelölhet: tervet készít az építéshez. A deverbális főnév itt is feloldható *amikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmonddal: *amikor a hidat építették...* (39)(a) a (37) ábrázolásához hasonlóan még kiegészítésre szorul. A teljesebb ábrázolás (40) alatt található.

(40) TERVET KÉSZÍT (x,y) és y = ÉPÍT (u,v)

Jelölje e_1 a tervekészítés, e_2 a hidépítés eseményét. A tervekészítésnek meg kell

előznie az építést, tehát (40)-hez még hozzá kell vennünk (41)-et, ami az időviszonyt rögzíti.

(41) ELŐIDEJŰ (e_i, e_j) vagy $e_i < e_j$

Utolsó példának tekintsük a *megold* igét. Egy problémát megoldani annyit tesz, mint tenni valamit, amitől a probléma megoldódik. Egy számtani problémát számolással, egy mértanit szerkesztéssel, egy pszichológiai terápiával oldunk meg. A megoldás tehát egy eseménynek köszönhető. Ebből következik, hogy a *megold* jelentés-ábrázolásában az első argumentum eseményt fog jelölni.

(42) MEGOLD (x, y) és $x = \text{ÉPÍT}$ (u, v)

Az építés eseménye megelőzi a megoldást, tehát ha az építés eredményét e_n -nel, a megoldását pedig e_m -mel jelöljük, akkor

(43) ELŐIDEJŰ (e_n, e_m) vagy $e_n < e_m$

Most már képesek vagyunk választ adni arra a kérdésre, hogy honnan tudható, hogy a fő eseményhez képest a mellékesemény időbelileg hol helyezkedik el. Erről a (16)(a)—(d)-hez hasonló esetekben a szótári ábrázolás ad felvilágosítást. Általános elvként kimondható, hogy abban az esetben, ha a predikátum egyik argumentuma maga is esemény (függetlenül attól, hogy állított vagy preszupponált eseményről van szó), akkor a két esemény időviszonya szótárilag rögzített, azaz hozzátartozik ahhoz, amit a szóban forgó predikátum jelentéséről a szótári információ alapján tudni lehet.

8. Összegzésül megállapítható, hogy a szöveg időszerkezetének meghatározásánál nem vonatkozthatunk el a lexikális információtól. Sőt nyelvileg igazán akkor indokolt egy bizonyos időszerkezetről beszélni, ha az a szöveg nyelvi mutatóiból leolvasható. Ezek a mutatók három tényezőből tevődnek össze: (a) az időhatározókból, (b) a perfektivitásból, (c) az ige egyéb szemantikai jegyeiből. Az előbbi kettő eddig ismert volt, a harmadik új szempontnak számít. Éppen ezért a jelen dolgozatban elsősorban az utóbbit emeltük ki.

Mi történik azonban akkor, amikor a nyelvi mutatók nem elegendőek, nem elég egyértelműek ahhoz, hogy a szöveg időszerkezetét megállapítsuk. Ezen a ponton lépnek működésbe mindennapi ismereteink. Hogy ezek hogyan működnek, olyan kérdés azonban, amely már messze átlépi a nyelvtudomány határait.

Irodalomjegyzék

DOWTY, D.:

1986. The effects of aspectual class on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics and Philosophy* 9/1. 37—61.

ISENBERG, H.:

1968. Überlegungen zur Texttheorie, ASG-Bricht, Berlin (vagy in: J. IHWE (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Band 1, Athäneum, Frankfurt/Main, 1971. 150—172.)

KÁLMÁN László—SZABÓ Zoltán:

1989. *DRS with lexical information*. Amsterdam.

- KAMP, H.:
 Events, instants and temporal reference. In: BAUERLE, R.—EGLI, U.—VON STECHOW, A. (eds.): *Semantics from Different Points of View*. Walter de Gruyter, Berlin, 376—471.
 1981. Événements, représentations discursives et référence temporelle. *Langages* 64, 39—64.
- KAMP, H.—ROHRER, CH.:
 1983. Tense in texts. In: BAUERLE, R.—SCHWARZE, C.—VON STECHOW, A. (eds.): *Meaning, Use, and Interpretation of Language*. Walter de Gruyter, Berlin, 250—269.
- LANG, E.:
 1973 Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer 'Textgrammatik'. In: KIEFER, F.—RUWET, N. (eds.): *Generative Grammar in Europe*. Reidel, Dordrecht, 284—314.
- MOENS, M.—STEEDMAN, M.:
 1988. Temporal ontology and temporal reference. *Computational Linguistics* 14/2, 15—28.
- PETE István:
 1983. Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. *MNy*. LXXIX. 137—149.
- RITCHIE, G. D.:
 1979. Temporal clauses in English. *Theoretical Linguistics* 6, 87—115.
- VET, C.—MOLENDIJK, A.:
 1986. The discourse function of the past tenses in French. In: CASCIO, L. — VET, C. (eds.): *Temporal Structure in Sentence and Discourse*. Foris, Dordrecht, 133—159.
- VENDLER, Z.:
 1967. *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- WACHA B.:
 1978. Az igés szerkezeti aspektus kategóriája. Egyetemi doktori értekezés. Budapest.

ON THE TEMPORAL STRUCTURE OF DISCOURSE

FERENC KIEFER

In earlier literature it has often been assumed that the description of events in a narrative discourse reflects their sequence. In languages such as Hungarian events are normally described by means of perfective verbs. Consequently, it can be claimed that perfective verbs may be used to advance the narrative whereas imperfective verbs may not. In French events are described by means of the *passé simple* of verbs, thus it may be stipulated that verbs in the *passé simple* may push the narrative forward, whereas the *imparfait* describes the background of events. Finally, in English temporal advancement may be brought about by the Past Tense of achievement and accomplishment verbs, but not by means of the Past Tense of process and stative verbs. What is common in Hungarian, French and English is the role of aspect in the determination of temporal structure. The difference between these languages is that perfectivity is normally expressed in Hungarian morphologically, in French by means of lexical meaning and tense (the *passé simple*) and in English by means of aspectual class membership and tense. Consequently, the claim can be formulated in more general terms as follows: Temporal advancement can be brought about by means of the perfective aspect. In all the languages considered several counter-examples to this claim were found, which suggests that it must be abandoned. It is shown that several counter-examples can easily be handled by making available lexical information for temporal interpretation. Another set of counter-examples can only be accounted for in terms of common sense reasoning. Temporal interpretation must thus be made consistent with (i) grammatical structure (temporal adverbials, aspect), (ii) lexical information and (iii) everyday knowledge.